

QASHQADARYO SHEVASIDAGI DIALEKTIZMLARNING LEKSIK- SEMANTIK TAHLILI.

Norqulova Zarnigor Shavkat qizi

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti
O'zbek tili va adabiyot yo'nalishi 3-kurs talabasi
<https://doi.org/10.5281/zenodo.21621269>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 23-iyul 2026 yil
Ma'qullandi: 25-iyul 2026 yil
Nashr qilindi: 27-iyul 2026 yil

KEY WORDS

Qashqadaryo shevasi, dialektizm, leksik-semantik tahlil, hududiy leksika, semantika, o'zbek dialektologiyasi, adabiy til, sheva, etnolingvistika, leksik qatlam.

ABSTRACT

Ushbu maqolada Qashqadaryo shevasida faol qo'llaniladigan dialektizmlarning leksik-semantik xususiyatlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda mazkur shevaga xos leksik birliklarning semantik tarkibi, ularning ma'no taraqqiyoti, adabiy til bilan o'zaro munosabati hamda hududiy nutqdagi funksional xususiyatlari yoritiladi. Dialektizmlar mavzu doirasiga ko'ra maishiy turmush, dehqonchilik, chorvachilik, qarindoshlik, kasb-hunar, tabiat va ijtimoiy hayotga oid leksik qatamlar asosida tasniflanadi. Shuningdek, ayrim dialekt birliklarining adabiy tildagi muqobillari bilan semantik o'xshash va farqli jihatlari qiyosiy tahlil qilinadi.

Maqolada Qashqadaryo shevasidagi dialektizmlarning nafaqat tilning lug'aviy boyligini aks ettirishi, balki xalqning tarixiy taraqqiyoti, etnomadaniy qadriyatlari, urf-odatlar va dunyoqarashini ifodalovchi muhim til birliklari ekani ilmiy dalillar asosida asoslanadi. Tadqiqot jarayonida tavsifiy, qiyosiy va leksik-semantik tahlil metodlaridan foydalanilib, dialekt birliklarining qo'llanish doirasi hamda ularning til tizimidagi o'rni ochib beriladi. Olingan natijalar Qashqadaryo shevasining o'ziga xos leksik xususiyatlarini aniqlash, o'zbek dialektologiyasi bo'yicha olib borilayotgan tadqiqotlarni boyitish hamda hududiy leksikani saqlash va ilmiy tavsiflashda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

O'zbek tili shevalari milliy tilning ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, xalqning tarixiy taraqqiyoti, etnik tarkibi, turmush tarzi va madaniy merosini o'zida aks ettiradi. Har bir hudud shevasi o'ziga xos fonetik, grammatik va leksik xususiyatlarga ega bo'lib, ular orasida dialektizmlar alohida o'rin tutadi. Dialektizmlar ma'lum hudud vakillari nutqida faol qo'llanadigan, adabiy tildan shakl yoki ma'no jihatdan farqlanuvchi til birliklari hisoblanadi. Ularni o'rganish o'zbek tilining tarixiy taraqqiyoti, lug'aviy boyligi hamda hududiy til xususiyatlarini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Qashqadaryo viloyati o'zining geografik joylashuvi, tarixiy taraqqiyoti va etnik tarkibi bilan boshqa hududlardan ajralib turadi. Viloyatning Qarshi, Shahrisabz, Kitob, Yakkabog', Chiroqchi, Koson, G'uzor, Dehqonobod, Kasbi, Mirishkor, Nishon va Muborak tumanlari shevalarida uchraydigan dialektizmlar lug'aviy tarkibining rang-barangligi bilan e'tiborni tortadi. Mazkur shevalarda qo'llaniladigan ko'plab leksik birliklar dehqonchilik, chorvachilik, bog'dorchilik, hunarmandchilik, uy-ro'zg'or, qarindoshlik munosabatlari va mahalliy urf-odatlariga oid tushunchalarni ifodalaydi.

Qashqadaryo shevalaridagi dialektizmlarning leksik-semantik xususiyatlarini o'rganish ularning ma'no taraqqiyoti, adabiy til bilan o'zaro munosabati, qo'llanish doirasi hamda uslubiy vazifalarini aniqlash imkonini beradi. Ayrim dialekt birliklari adabiy tildagi muqobillari bilan bir xil ma'noni anglatga, boshqalari semantik jihatdan toraygan, kengaygan yoki mutlaqo yangi ma'noda qo'llanadi. Bu esa hududiy shevalarning o'ziga xos rivojlanish yo'lini ko'rsatadi.

Bugungi kunda adabiy tilning ommaviy axborot vositalari, internet va ta'lim tizimi orqali keng tarqalishi natijasida ayrim dialekt birliklari faol iste'moldan chiqib bormoqda. Shu bois Qashqadaryo shevalaridagi dialektizmlarni ilmiy jihatdan qayd etish, ularni leksik-semantik tahlil qilish va ilmiy muomalaga kiritish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi Qashqadaryo viloyati shevalarida uchraydigan dialektizmlarning leksik-semantik xususiyatlarini tahlil qilish, ularni tematik guruhlariga ajratish, adabiy til bilan qiyoslash hamda hududiy leksikaning o'zbek tilini boyitishdagi o'rnini yoritishdan iborat. Tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy va leksik-semantik tahlil metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot natijalari Qashqadaryo vohasi shevalarining lug'aviy tarkibini o'rganish, hududiy til birliklarini saqlash va o'zbek dialektologiyasini yangi ilmiy ma'lumotlar bilan boyitishga xizmat qiladi.

Asosiy qism

Qashqadaryo viloyati shevalari o'zbek tilining qarluq lahjasi tarkibiga kiruvchi muhim shevalardan biri bo'lib, o'ziga xos leksik, fonetik va grammatik xususiyatlarga ega. Viloyatning Qarshi, Shahrisabz, Kitob, Yakkabog', Chiroqchi, Koson, G'uzor, Dehqonobod, Kasbi, Mirishkor, Nishon va Muborak tumanlarida qo'llaniladigan dialektizmlar hudud aholisi turmush tarzi, kasb-kori, urf-odatlari hamda tarixiy taraqqiyotini aks ettiradi. Ushbu leksik birliklar adabiy til lug'at tarkibini boyitishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Leksik-semantik jihatdan Qashqadaryo shevalaridagi dialektizmlarni bir necha guruhlariga ajratish mumkin.

Birinci guruhni **maishiy turmushga oid dialektizmlar** tashkil etadi. Bunday so'zlar uy-ro'zg'or buyumlari, kiyim-kechak, oziq-ovqat va kundalik ehtiyoj bilan bog'liq tushunchalarni ifodalaydi. Ularning ayrimlari adabiy tilda boshqa nom bilan qo'llansa, ayrimlari faqat mahalliy nutqda uchraydi. Mazkur birliklar hudud aholisining yashash tarzi va madaniy xususiyatlarini yoritishda muhim ahamiyatga ega.

Ikkinchi guruh **dehqonchilik va chorvachilikka oid dialektizmlardan** iborat. Qashqadaryo qadimdan sug'orma dehqonchilik va chorvachilik rivojlangan hudud bo'lgani sababli ushbu sohalarga oid leksik birliklar shevalarda keng tarqalgan. Ayniqsa, ekin turlari, sug'orish inshootlari, mehnat qurollari, chorva parvarishi va hosil yig'im-terimiga oid terminlar hududiy leksikaning salmoqli qismini tashkil etadi. Masalan, mola –haydalgan yerni tekislash quroli, egat – ekin ekiladigan uzun chuqurcha.

Uchinchi guruh **qarindoshlik va ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi dialektizmlardir**. Ushbu guruhga mansub birliklar oila a'zolari, qarindosh-urug'lar, qo'ni-qo'shnichilik va ijtimoiy munosabatlarni ifodalaydi. Ayrim hollarda ular adabiy til birliklariga nisbatan emotsional-ekspressiv bo'yoqdorligi bilan ajralib turadi.

To'rtinchi **guruh tabiat va geografik muhitga oid dialektizmlarni** o'z ichiga oladi. Tog'li va adir hududlarda joylashgan tumanlarda yer tuzilishi, suv manbalari, o'simlik va

hayvonot dunyosiga oid ko'plab mahalliy nomlar saqlanib qolgan. Bunday birliklar hududning tabiiy-geografik sharoitini aks ettiruvchi muhim leksik qatlam hisoblanadi.

Semantik nuqtai nazardan dialektizmlar orasida ma'no torayishi, ma'no kengayishi, metaforik ko'chish va polisemiya hodisalari kuzatiladi. Ayrim so'zlar adabiy tildagi ma'nosidan farqli ravishda tor ma'noda qo'llansa, boshqalari aksincha, kengroq tushunchani ifodalaydi. Bu holat hududiy til taraqqiyotining tabiiy natijasi hisoblanadi.

Qashqadaryo shevalaridagi dialektizmlar xalq og'zaki ijodi, maqol va matallar, dostonlar hamda kundalik muloqotda faol qo'llanadi. Ular nutqning ta'sirchanligi va obrazlilikini kuchaytiradi, so'zlovchining hududiy mansubligini namoyon etadi. Shu bois badiiy asarlarda Qashqadaryo vohasi vakillarining nutqini tabiiy ifodalashda dialektizmlardan keng foydalaniladi.

Umuman olganda, Qashqadaryo shevalaridagi dialektizmlar o'zbek tilining tarixiy taraqqiyoti, lug'aviy boyligi va hududiy xususiyatlarini o'rganishda muhim ilmiy manba hisoblanadi. Ularni leksik-semantik jihatdan tadqiq etish nafaqat dialektologiya, balki etnolingvistika, folklorshunoslik va madaniyatshunoslik uchun ham katta ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Qashqadaryo shevalaridagi ayrim dialektizmlarning leksik-semantik tahlili

Qashqadaryo vohasi shevalarida uchraydigan dialektizmlar hudud aholisining kundalik hayoti, xo'jalik faoliyati va tarixiy-madaniy tajribasi bilan bog'liq holda shakllangan. Ushbu birliklar ma'no xususiyatlariga ko'ra turli guruhlarga ajraladi. Quyida ayrim dialektizmlarning leksik-semantik xususiyatlari tahlil qilinadi.

Dialektizm	Adabiy tildagi muqobili	Leksik- semantik izoh
Aya, ena	Ona	So'zda hurmat va yaqinlik ma'nosi kuchli bo'lib, mahalliy nutqda faol qo'llanadi.
Momo, katta	Buvi	Otaning yoki onaning otasi; yoshi katta erkak kishiga nisbatan ishlatiladigan qarindoshlik atamasi
Bobo	Buva, bobo	Otaning yoki onaning otasi; yoshi katta erkak kishiga nisbatan ishlatiladigan qarindoshlik atamasi.
To'n	Chopon	Erkaklar milliy kiyimi nomi.
Qalpoq, kallapo'sh	Do'ppi	Bosh kiyim turi
Inak	Sigir	Chorvachilikka oid dialekt birlik bo'lib, ayrim o'zbek shevalarida sigir ma'nosida qo'llanadi. Bu so'z qadimgi turkiy leksik qatlam bilan bog'liq bo'lib, chorva hayvonlarini nomlashda ishlatilgan.

Ignabog'ich	To'g'nag'ich, igna qadagich	Kiyim-kechak yoki matoni biriktirish uchun ishlatiladigan mayda buyum nomi.
-------------	-----------------------------	--

Xulosa

Qashqadaryo viloyati shevalarida qo'llaniladigan dialektizmlar o'zbek tilining hududiy ko'rinishlarini aks ettiruvchi muhim leksik qatlamlardan biridir. Ushbu birliklar xalqning tarixiy taraqqiyoti, turmush tarzi, kasb-hunari, urf-odatlar va madaniy qadriyatlar bilan uzviy bog'liq holda shakllangan.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Qashqadaryo shevalaridagi dialektizmlar ma'no jihatdan rang-barang bo'lib, ularni maishiy turmush, dehqonchilik, chorvachilik, qarindoshlik munosabatlari, hunarmandchilik va ijtimoiy hayotga oid guruhlarga ajratish mumkin. Ayrim dialekt birliklari adabiy tildagi so'zlar bilan bir xil ma'noni ifodalasa, ayrimlari hududiy qo'llanishi yoki semantik xususiyatlari bilan farqlanadi.

Dialektizmlarning leksik-semantik tahlili Qashqadaryo shevalarida ma'no kengayishi, ma'no torayishi, ko'chma ma'no hosil bo'lishi kabi semantik jarayonlar mavjudligini ko'rsatadi. Bunday til birliklari nafaqat aloqa vositasi sifatida, balki xalqning milliy tafakkuri, tarixiy xotirasi va etnomadaniy xususiyatlarini ifodalovchi vosita sifatida ham katta ahamiyatga ega.

Bugungi kunda adabiy tilning ta'siri kuchayib borayotgan bir davrda hududiy shevalarga xos dialektizmlarni yig'ish, ilmiy jihatdan tavsiflash va saqlab qolish muhim vazifalardan biridir. Qashqadaryo shevalarining leksik boyligini o'rganish o'zbek dialektologiyasini yangi ilmiy ma'lumotlar bilan boyitadi hamda milliy tilimizning tarixiy va zamonaviy taraqqiyotini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Shoabdurahmonov Sh. O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari. Toshkent: Fan, 1962.
2. Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. O'zbek dialektologiyasi. Toshkent: O'qituvchi, 1978.
3. Doniyorov X. O'zbek xalq shevalarining tasnifi. Toshkent: Fan, 1979.
4. Nafasov T. Qashqadaryo o'zbek xalq shevalari lug'ati. Toshkent: Muharrir, 2011.
5. Mirzayev M. O'zbek tili dialektologiyasi. Toshkent: O'qituvchi, 1977.
6. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: Talqin, 2005.
7. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: Universitet, 2006.
8. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
9. Begmatov E., Madvaliyev A. va boshqalar. O'zbek tilining izohli lug'ati. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.
10. Qashqadaryo shevalari bo'yicha dialektologik ekspeditsiya materiallari (dala yozuvlari).